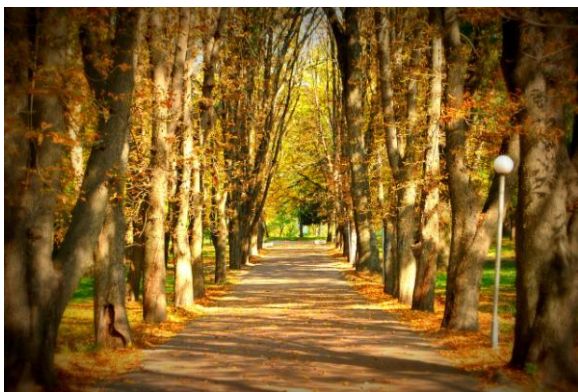

Зелені насадження Чернігова: природно-історичні особливості формування, шляхи збереження та відновлення

Потоцька С. О., кандидат біологічних наук
кафедра екології та охорони природи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Зелені зони як невід'ємні компоненти урбосистем виконують важливу соціально-екологічну роль у підтриманні балансу середовища. До складу їх входять різні типи з різноманітною дендрофлорою, які поєднуються з природними масивами. Саме такою є зелена зона Чернігова, яка включає природні лісові ділянки заплави річки Десни та її приток, лісопарки, парки, сквери, квартальні та вуличні насадження загальною площею 3100 га, що становить 2,3% загальної площі міста, при цьому площа насаджень загального користування досягає 752 га.

Згідно з фізико-географічним районуванням (Національний атлас України, 2009 р.) Чернігів знаходиться в регіоні Чернігівського Полісся. В орографічному відношенні територія міста розташована у східній частині Чернігівського Полісся, на Правобережжі річки Десни, у зоні сполучення її долини з Любеч-Чернігівською моренно-зандровою рівниною. Природно-географічні, ґрунтово-гідрологічні та кліматичні умови міста і використання в культурі певних груп аборигенних та інтродукованих видів сприяли формуванню різних типів територій зелених насаджень міста.

Місто Чернігів із давніх часів вирізнялося значними площами природних територій, за що заслужило назву «зеленого міста». Озелененням Чернігів завдячує своїй багатовіковій історії, торговельним зв'язкам та залученням у культуру деревних видів різного походження.

У формуванні осередків дендрофлори на території міста ми виділили п'ять періодів.

I період (середина XVII ст. – 1914 р.) – спонтанне озеленення та початок створення міських паркових територій. Цілеспрямоване формування зелених насаджень було зумовлено будівництвом парків при садибах місцевих землевласників. Паркові території цього періоду будували переважно в пейзажному стилі, на основі аборигенних видів. Перші сади з'явилися на землях Єлецького, Ілінського та Троїцького монастирів. На той час у місті було кілька парків, зокрема, слід відзначити монастирські сади на Болдиних горах – «Болдині гори» (1911 р.), на Валу – парк імені М. М. Коцюбинського (у середині XIX ст., близько 1846 р.) та приватні сади. До наших днів частково збереглися залишки монастирських садів на вул. Л. Толстого. Серед природно-історичних територій міста слід відзначити заповідне урочище «Святе», що має історичне значення як місце хрещення чернігівчан в озері Святе та є єдиним залишком чернігівських пралісів, що оточували місто протягом сотень років.

З'являються також перші бульвари вздовж вулиць Преображенської і Смоленської (сучасна вул. Шевченка – від Красного мосту до Міського саду). Парк «Міський сад» було засновано в 1883–1886 роках на основі заплавного природного лісу. У 1899 році з'явився Дитячий бульвар на Олександрівському майдані, а в 1900 році – парк в урочищі «Берізки».

II період (1914 – 1943 рр.) – руйнування і деградація ряду паркових територій міста і передмістя. У цей час відбувається знищення садів, парків, що зумовлено військовими діями, втратою господарів, відсутністю догляду, революційними і повоєнними труднощами. З 1914 року, тобто від початку Першої світової війни, потім Лютневої і Жовтневої революцій, систематичного озеленення та благоустрою міста не здійснювали.

III період (1944–1963 рр.) – післявоєнна розбудова, перепланування територій та діяльність Чернігівського обласного ботанічного саду. У 1945 році проходив громадський розгляд генеральної схеми відбудови та озеленення Чернігова. До складу еспланади входили: широкий бульвар (до 1961 р. – імені Т. Г. Шевченка) з новою площею; два сквери – імені М. М. Попудренка та імені Б. Хмельницького.

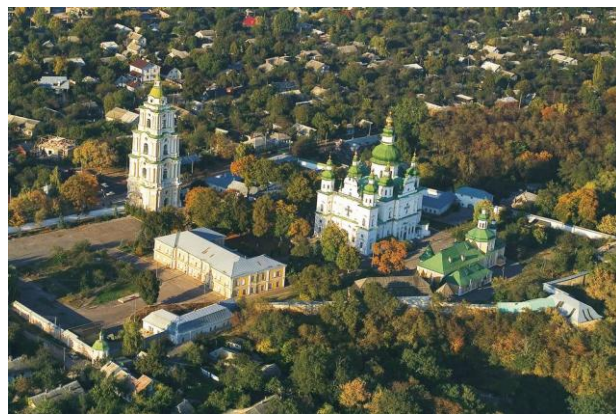
Алею Героїв створено в напрямі р. Десни з орієнтуванням на головний монумент ансамблю – Єкатерининську церкву.

Особливе місце в цей час щодо озеленення і благоустрою міста належить Чернігівському обласному ботанічному саду. У 1946 році його площа становила 170 га і складалася з двох частин – урочище «Ялівщина» (120 га) та ділянка поблизу річки Десни (50 га). Колекція ботанічного саду включала 480 видів, 720 сортів декоративних рослин. На сучасному етапі дендрофлора урочища «Ялівщина» налічує 101 вид, 50 родів, 31 родин та 2 відділи.

IV період (1964–1991 рр.) – планомірне озеленення міста та збільшення асортименту видів деревних рослин. Паркові території Чернігова в цей час поповнювали новими аборигенними та інтродукованими видами з розсадника колишнього Чернігівського ботанічного саду.

V період (1991 р. – сьогодні) – оптимізація та збереження територій зелених насаджень міста. Кризові явища, перебудова, розпад Радянського Союзу зумовили зменшення уваги державних і адміністративних органів до збереження існуючих осередків природної та культивованої дендрофлори.

Дендрофлора Чернігова налічує 265 видів та 75 культиварів деревних рослин, які належать до 125 родів, що об'єднуються у 54 родини. Найбагатшою за систематичним, видовим та внутрішньовидовим складом є дендрофлора територій

обмеженого користування, серед яких виділяється колекція агробіостанції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (далі ЧНПУ) та Чернігівського обласного педагогічного ліцею (далі ЧОПЛ), – 227 видів, 113 родів, 49 родин, з покритонасінних – 191 вид, 96 родів, 43 родини, голонасінних – 36 видів, 17 родів, 6 родин.

Інтродуковані види складають основу всіх типів насаджень із різними кількісними показниками. Найвищі (територія агробіостанції) є наслідком

цілеспрямованого колекціонування деревних рослин, а також оптимізації територій парків, скверів, закладів, підприємств. У деяких парках, створених на основі природних лісів, виявлено багато аборигенних деревних рослин (за кількістю видів та особин).

Особливості вікової структури зелених насаджень Чернігова зумовлені історичними аспектами їх формування. За віковою градацією паркові території поділено на три групи: I – паркові насадження віком понад 100 років (7); II – від 50 до 100 років (4), III – до 50 років (4).

У складі культивованої дендрофлори Чернігова у 47 видів деревних рослин ми виявили 75 культиварів (17,7%) від загальної кількості таксонів. Серед життєвих форм деревних рослин міста переважають такі групи: кущі (127 видів), із них листопадні – 114, вічнозелені – 10, напіввічнозелені – 3 види, а також дерева (120 видів), з них листопадні – 95, вічнозелені – 25 видів. Основу дендрофлори становлять листопадні деревні рослини (220 видів). За висотою спостерігається переважання дерев четвертої величини (51) та першої (34), що пов'язано зі створенням більшості територій зелених насаджень у другій половині XIX ст. на основі природних лісових територій або за участю аборигенних видів. В озелененні Чернігова переважають деревні рослини віком від 50 до 70 років (40%), що зумовлено основними посадками в межах різних типів зелених насаджень у 50–60 рр. XX ст. Найвищі показники декоративності насаджень (території агробіостанції, медичних закладів, оптимізованих скверів, підприємств) корелюють із наявністю значної кількості культиварів (насамперед, гарноквітучих кущів, деяких голонасінних).

За оцінкою ландшафтно-композиційної структури досліджені парки ми поділили на три класи: до I класу естетичної цінності віднесено об'єкти з різними типами паркового ландшафту, які мають високі декоративні якості, до II класу – парки з вагомою складовою аборигенної дендрофлори внаслідок поєднання паркового ландшафту з лісовим, до III класу (низька естетичність) – одноманітні насадження.

Негативний вплив на розвиток паркових та лісопаркових територій має нерегульована рекреація, забруднення повітря автотранспортом та підприємствами, загущення внаслідок самосіву аборигенних видів та експансії деяких адвентивних рослин на вуличні насадження, підвищене засолення ґрунтів.

Вивчена різноманітність культивованої дендрофлори Чернігова дає нам підставу відзначити високу адаптивну здатність більшості видів до природно-кліматичних та екологічних умов міських екотопів, яка проявляється у переважанні цілком зимостійких (232), морозостійких (201), посухостійких (224) та газостійких (161) видів.

Переважання видів деревних рослин з Циркумбореальної (54 види), Східноазійської (51) та Атлантико-Північно-Американської (41) флористичних областей зумовлює схожість їхніх природно-кліматичних умов з природно-екологічними особливостями Чернігова.

Мережа природно-заповідного фонду міста станом на 1 січня 2011 року налічує 21 об'єкт природно-заповідного фонду місцевого статусу площею 171,41 га п'яти категорій. Серед них – 15 ботанічних пам'яток природи (переважно вікові дерева, старовинна ялинова алея), 2 гідрологічні пам'ятки природи – озера Глушець і Магістрацьке, лісовий заказник «Ялівщина», 2 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – «Болдині гори» і «Міський сад» та заповідне урочище «Святе». Більшість об'єктів природно-заповідного фонду міста створено у 60–70-х рр. XX ст., це були переважно території гідрологічного статусу (103 га) та ботанічні пам'ятки незначної площі – багатовікові дерева (11), які нині перебувають у задовільному або доброму стані, деякі з них (в урочищі «Маліїв рів») потребують лікування стовбурів, щоб запобігти подальшому руйнуванню. Загалом у природно-заповідній мережі міста переважають ботанічні пам'ятки місцевого значення – багатовікові дерева або їхні групи (15 об'єктів площею 0,97 га).

Ми розробили наукове обґрунтування для створення восьми нових об'єктів і щодо територій міста, яким доцільно надати або підвищити

природоохоронний статус. Таке розширення природно-заповідного фонду Чернігова (зокрема, чотири групи меморіальних дерев у категорії ботанічних пам'яток природи; парк імені М. М. Коцюбинського як парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва; лісопарк «Кордівка» як ботанічний заказник загальнодержавного значення) та зміна статусу охорони (лісовий заказник «Ялівщина» на площі 6,2 га – на Регіональний ландшафтний парк «Ялівщина» площею 110 га) підвищить репрезентативність наявної заповідної мережі та забезпечить охорону більшій кількості цінних об'єктів та територій зелених насаджень міста.

Вивчення, аналіз і оцінка сучасного стану зелених насаджень Чернігова дали нам можливість звернути увагу на необхідність розроблення і реалізації заходів щодо поліпшення якості різних типів зелених насаджень, оптимізації і використання засобів озеленення для формування стабільного екосередовища міста та його збереження. Серед ефективних шляхів поліпшення стану озеленення міста є збільшення видового складу насаджень на основі інтродукції нових, швидкорослих, декоративних, середовищевірних, толерантних до антропогенних впливів видів та культиварів деревних рослин, з урахуванням відповідності їхніх біоекологічних властивостей природно-кліматичним та екотопічним умовам Чернігова. Ми розробили практичні рекомендації щодо оптимізації зелених насаджень, які включають перелік перспективного асортименту деревних рослин: 270 видів (63 види аборигенної флори, інтродукованої – 207 видів). Серед основного (214 видів) та додаткового (56 видів) асортименту визначено видовий склад для різних типів насаджень, зокрема для парків (160 видів), територій навчальних закладів (для створення дендрологічних колекцій – 109), санітарно-захисних зон (24), промислових підприємств (9). Ми рекомендували для культивування в насадженнях обмеженого користування та наукових колекцій 24 раритетні види дерев та кущів, із них 6 видів зростають на території агробіостанції ЧНПУ та ЧОПЛ.

Впродовж 2005–2011 років ми розробили і впровадили науково-методичні засади створення нової дендрологічної колекції на території агробіостанції, щоб

підвищити її освітньо-науковий потенціал та естетичну цінність. Арборетум створено двома етапами: перший включав формування коніферетуму (з 2005 по 2009 роки), другий – колекції екзотичних та високодекоративних деревних рослин (з 2009 року – до цього часу).

Створено колекцію, що налічує 122 види, з 67 родів, 32 родини, яка має значний дендрологічний потенціал (голонасінних рослин – 35 видів та 26 культиварів, з 17 родів, 6 родин, покритонасінних – 87 видів та 22 культивари, 50 родів, 26 родин) та є осередком відтворення й збереження деяких видів, для фітооптимізації екологічного середовища міста шляхом вегетативного їх розмноження з подальшим використанням у міському озелененні й інших колекціях.

Отже, ми виділили п'ять періодів у формуванні осередків культивованої дендрофлори Чернігова, серед яких лише три (впродовж останніх 50 років) відіграли провідну роль у становленні паркових територій із різноманітною дендрофлорою. Встановлено, що

дендрофлора міста налічує 265 видів та 75 культиварів, що належать до 125 родів, 54 родин. З'ясовано, що серед життєвих форм у насадженнях переважають листопадні кущі, що пов'язано зі створенням більшості територій зелених насаджень у другій половині XIX ст. на основі природних лісових територій або за участю аборигенних видів. Виявлено, що більшість видів мають високу адаптивну здатність до природно-екологічних та географічних умов міських екотопів. Більшість парків віднесено до I класу естетичної цінності за видовим складом, декоративністю та ландшафтною структурою. У більшості насаджень територій загального та обмеженого користування переважають дерева віком 50–70 років. Дендрофлора Чернігова охороняється в межах природно-заповідного фонду (21 об'єкт), що не повністю репрезентує цінність міських зелених насаджень та потребує оптимізації. Ми запропонували

створити вісім нових об'єктів, що підвищить репрезентативність існуючої заповідної мережі та збільшить відсоток заповідного фонду міста – від 2,19 до 4,32% (від загальної площі міста). Розроблено практичні рекомендації для оптимізації різних типів насаджень, які включають асортимент перспективних деревних рослин (270 видів) і дадуть можливість збагатити дендрофлору парків, скверів, алей високодекоративними видами, санітарно-захисних зон – стійкими до забруднення, територій навчальних закладів – різноманітними за еколого-географічними особливостями та господарським призначенням. Створено новий арборетум на території агробіостанції, колекція якого має вагомому науково-освітню роль, насамперед для навчального процесу університету, а також підвищує рекреаційний потенціал місцевості у межах урочища «Ялівщина».